

KÖZÖS DOLGAINK

- **Glatz Ferenc:** Rendszerváltás, kisebbség-politika, kultúrkülpolitika, 1989–1990 2
- **Horváth Jenő:** Az Európai Közösségek és a kelet-közép-európai határok 5
- Kisebbségek Ukrajnában, 1986–2011. Kronológia 10
- **Jeszenszky Géza:** A magyar–ukrán szerződés és a nemzetpolitika, 1991–93 10
- Antall József miniszterelnök felszólalása az Országgyűlésben, 1993 16
- **Fedinec Csilla:** Kisebbségek a független Ukrajnában 19
- **Sz. Bíró Zoltán:** Az önálló Ukrajna két évtizede 23

ELŐADÁSOK A TÖRTÉNETTUDOMÁNY MŰHELYEIBŐL

- **Nógrády Árpád:** Birtokforgalom az Árpádok utolsó századában 27
- A Szentgyörgyi és Bazini grófok birtokszerzeményei, 1300–1543 (N. Á.) 30

SZEMTANÚ

- **Kárpáti Ferenc:** A rendszerváltás és a fegyveres erők 31

HÍREK

- A pozsonyi primási kert • Márianosztra • Közép-Amerika újabb civilizációja • Kína történelmi kincsei veszélyben (Farkas Ildikó) 34

Címlapon: A honfoglalás 1996. évi milicentenáriumára készült emlékmű a Vereckei-hágónál. Az ukrán ultranacionalisták folyamatos támadásainak kitett alkotást 2008-ban újíttotta fel a magyar állam

História

Szerkesztő: Glatz Ferenc

A szerkesztőbizottság tagjai: Burucs Kornélia, Csorba László, Demeter Zsuzsanna, Erdődy Gábor, Fodor Pál, Kertész István, Sipos Péter, Szász Zoltán, Zsoldos Attila

Olvasószerkesztő: Kovács Éva

Munkatársak: Farkas Ildikó, Kocsis Gabriella, Bognár Katalin, Horváth Imre (számítógépes tördelés), Nagy Béla (térkép)

Megjelenik évente tízszer. Előfizetési díj 2012-re: 3200 Ft.

Felelős kiadó: História Alapítvány (Bp. VIII., Rákóczi út 5.)
Kuratóriumi elnök: Gecsényi Lajos
Levélcim: Pf. 9. Budapest, 1250. www.historia.hu
Bankszámlaszáma 11701004-20125394 OTP
Devizaszámlaszámok: Budapest Bank Rt.
1051 Budapest, Hercegprímás u. 5.
USD HU47-10103104-82876600-00000997;
Euró HU46-10103104-82876600-01000309
Adószám: 19654243-2-41

Szedés, tördelés: MTA BTK TTI, 1014 Budapest, Úri u. 53.
Tel.: +36-1-224-6700/602, 603, 604;
tel./fax: +36-1-356-0457

Nyomdagrafikai előkészítés: Krónikás Bt., Biatorbágy
Nyomatás és kötészet: MESTERPRINT Kft.,
Budapest, Vak Bottyán u. 30-32/B
Felelős vezető: Szita Lajos ügyvezető igazgató

Terjeszti: LAPKER Rt. és alternatív terjesztők
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Budapest VIII. ker., Orczy tér 1.)
Tel.: +36-1-303-3447; postacím: Budapest, 1932).
További információ: +36-80-444 444
hirlapelofizetes@posta.hu
HU ISSN 01392409. Index: 25384

Rendszerváltás, kisebbség-politika, kultúrkülpolitika, 1989–1990

Magyarország és Ukrajna

Ukrajna a Szovjetunió átépítésének és felbomlásának folyamatában

Ukrajna a Szovjetunió része volt, „szövetségi köztársaságként” annak megalakulásától, 1922. december 31-től. A történelmi ukrán államterület – hasonlóan a lengyelhez és a magyarhoz – Európa egyik legtöbbször szétszabdalt államterülete volt. Állami önállóságát azután 1990. július 16-án kiáltják ki, formálisan 1991. december 7-én szentesítik. (Ez a Szovjetunió hivatalos felbontásának dátuma.) De az ukrán nemzeti függetlenedés folyamata már a szovjet állam lazulásától, 1985-től erősödött. (Több évszázados hagyomány éledt újjá. Az ukrán korai nemzeti mozgalom ugyanis a területét uraló lengyel–litván állam minden gyengülését kihasználta a 17. században az önállóság [autonómia] megszerzésére, azután ugyanezt tette a 18. századtól az orosz állami fennhatóság lerázására. A kitörések – ismert módon – az ukrán lakosság megismétlődő, szinte páratlan vérvesztésével jártak együtt. A lengyelek, az oroszok – rövid időre a németek – elleni „szabadságharc” nemzeti hagyományként élt évszázadokon át. És mozdult újra meg újra 1922 után is a Szovjetunió belül. Így érthető: a Szovjetunió átépítésének kezdetén [Gorbacsov peresztrojkája, 1985] az ukrán nemzeti [nemzetállami] függetlenségi mozgalom az egyik legerősebb decentralizálólóként lépett fel. Először követelték az állam ukrán jellegének hangsúlyozását [nemzeti szimbólumok, államnyelv stb.], majd formális állami függetlenségét is. 1989. februárban létrejön a Tarasz Sevcsenko Ukrán Nyelvi Társaság, ugyanekkor megjelenik az Ukrajna Népi Mozgalom programja, amely államnyelvvé kívánja tenni az orosz helyett az ukrán nyelvet. Miközben az Ukrán SZSZK – lokális érdekérvényesítést tekintve – a szovjet állam legerősebb nem orosz tagköztársasága volt, mind a párt-, mind az állami-diplomáciai apparátusban az ukrán nemzetiségűek kiemelt pozíciókban ültek.)

A Szovjetunió belüli reformer és rendszerváltó mozgalmak azonban nemcsak az ukrán, de az Ukrajnán belüli számos kis nemzeti közösségekben is nemzeti, sőt autonomista törekvéseket keltettek. Így a tatárok – akiket kitelepítettek Sztálin idején a Krímből – szabad (vissza)költözést követeltek (1987), megélnék a fehéroroszk, moldovánok és természetesen a 155 ezernyi kárpátaljai magyarság nemzeti érzelmei és mozgalma is. (1988-ban engedélyezik a magyar nyelvű iskolákban a magyar történelem oktatását, 1989. januárban Petőfi-emléktáblát helyeznek el, februárban megalakul a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség – Fodó Sándor elnökletével; márciusban először ünneplik meg március 15-ét.) Azaz felerősödik a kis nemzetek kollektív jogainak követelése az ukrán adminisztrációval szemben. (Bonyolította a helyzetet az Ukrajnán kívülre szorult többmilliónyi ukrán nemzetiségi mozgalma, no és az Ukrajnán belüli nagy létszámú – Európában a legnagyobb kisebbségnek számító – orosz lakosság félelme az ukrán nemzetállami önállóságtól. Az 51,7 milliónyi lakosságból mintegy 11 milliónyi orosz.)

A magyar állam vezetésének ilyen körülmények között kellett újragondolni külpolitikai doktrínáját, melyben 1989 júliusában új elemként jelent meg a kormányzati szintre emelt „magyar–magyar” politika, a határokon túli magyarság irányába kiépítendő *kisebbségpolitika programja*. És Ukrajna, mint a Szovjetunió velünk

szomszédos tagállama, az egyik kompakt magyar kisebbség otthona, ebben az alakuló doktrínában egy időre kiemelt célterületté vált.

Kárpát-medencei kisebbségpolitika Magyarországon, 1989

1989. július 1-jén Magyarországon a kisebbségpolitika állampolitikai céllá emelkedett. Gazdája a művelődési és közoktatási tárca, azon belül is az egyik miniszterhelyettes, gyakorlatilag a miniszter. (Amely tisztelet e sorok szerzője töltötte be 1989. május 10–1990. március 22. között.) A program: a Kárpát-medencében az államhatárokat átmetsző nemzeti szállásterületeken *kormányzati adminisztrációval* kell a kisebbségek nemzeti önazonosságát megőrizni, fejleszteni. Alapelv: a *kultúrnemzeti lét biztosítása* államhatároktól függetlenül, az *állampolgári* és a *nemzeti önazonosság szétválásának* elismerése. Alapelv: valaki lehet a román, a magyar állam törvényiszte polgára, jó adófizetője, és lehet egyben a határokon átnyúló román, magyar vagy más kultúr-nemzet tagja. Sőt akkor lesz hasznosabb polgára a maga államának, ha anyanyelvén fejlesztheti tehetségét, szakértelmét, életheti meg közösségi életét. Saját állampolgári közösségének hasznára és a saját kultúr-nemzetének gazdagodására. Alapelv: a határokon túli nemzeti kisebbségek önazonosságának megőrzésére a Kárpát-medence államai *ugyanazon feltételeket* biztosítsák.

Miniszterként mindennek eszközül új belföldi kisebbségpolitika és új kultúr-külpolitika kiépítését jelöltem meg.

Az új belföldi kisebbségpolitika megkezdéséhez kapcsolódott a szlovák gimnázium építésének újraindítása, a szerb gimnázium rekonstrukciójának meggyorsítása, a német iskolarendszer fejlesztése és egy aktív politika a hazai nem magyar nemzetiségek szövetségeivel, mindenekelőtt a német kisebbségi szövetséggel. És ehhez kapcsolódott egy kísérlet: a szomszédos államok kultuskormányzatainak aktivitását elnyerni a magyarországi nem magyar nemzetek kulturális intézményeinek támogatásához.

Az új kultúr-külpolitika részben újszerű nemzetközi megállapodások kötését tűzte célul, amelyeknek alanya a nemzeti kisebbség, másrészt egyesíteni kívánta a Trianon – sőt a 19. század – óta kialakult kormányzati eszköztárból minden használható elemet. Mindenekelőtt a magyarságismerethez – hungarológiához – kötődő intézmények továbbfejlesztését. Részben visszanyúlt a Trianont követő időszak intézménykezdeményeinek klebelsbergi örökségéhez, részben az 1957 utáni külföldi kulturális intézethálózat örökségéhez. Megszabadítva ez utóbbiakat biztonságpolitikai terheiktől, átfoglalva ezek programjait, vezetésükben személyi változtatásokat is végrehajtva. A miniszterelnök, Németh Miklós hatalmával és személyes súlyával támogatta a programot, élveztem a külügyminiszter, Horn Gyula együttműködését is. Ugyanakkor a magyarságismeret (hungarológiát) a mozgalom szintjéről állami intézményesítés szintjére emeltük: az 1986-ban indított (Köpeczi Béla) hungarológiai mozgalomból, melynek élén a Hungarológiai Tanács (1988) állott, mint a művelődési miniszter civil tanácsadó szervezete, létrehoztuk állami szervezetként a Hungarológiai Központot (1989. július 1.). A hungarológiai programot a Kárpát-medencében ugyan tovább akartuk építeni, de már nemcsak magyarságismereti, hanem kisebbségpolitikai célokkal. És e ponton jutott el a program Ukrajnához.

A kisebbségpolitikai kormányzati program megfogalmazásában – jelenlegi forrásismereteim (naplóm, iratgyűjtemény-másolataim, sajtógyűjteményem és visszaemlékezéseim) szerint – négy tényező hajtott a javaslat készítésekor.

Először: a romániai falurombolás, ugyanis az 1988 áprilisában meghirdetett „településrendezés” a magyar falusi lakosságot, a magyar hagyományvilágot és közösséget szétzilálta volna. Az akció nemzetközi tiltakozást váltott ki. Budapesten, a Hősök terén június 27-én több tízezer értelmiségi tüntetett és várta a politika fellépését. (Jó számmal voltunk olyanok, akik 1956 óta semmilyen utcai politikai rendezvényen nem vettek részt.) Közbeszédben fogalmazódott meg: kormánypolitika nélkül a civil kezdeményezések semmit sem érnek.

Másodszor: Grósz Károly miniszterelnök és pártfőtitkár aradi útjának (augusztus 28.) kudarca, amely meggyőzhetett sokunkat: a négyszemközti elvtársias tárgyalások eredménytelenek, nem lehet tovább megmaradni a szovjet doktrína nemzeti-ségi politikájának alapelvénél: hogy ugyanis „mindenki seperjen a maga háza előtt”.

Harmadszor: a nagyszámú romániai (erdélyi) menekültek áramlása Magyarországra 1988 végén, 1989 elején, amelyet lehetett ugyancsak menekültügynek tekinteni, de amely állampolitikai fellépést várt a magyar kisebbségek ügyében. (A történeti irodalom csak a Magyarországra jött keletnémetek dolgában emlegeti a menekültügyet, azt is visszafogottan. A Németh-kormány két minisztere – a menekültekért felelős belügyminiszter, Horváth István és a menekültügyet nemzetközi szinten, Londonban is képviselő Kulcsár Kálmán – erősen támogatta a kormányon belül a kisebbségpolitika önállóodását... Nem szabad megfelekedni arról sem: a kormányzati és a pártpolitikán belül a határokon túli magyarság érdekeinek informális képviselője és szem előtt tartása a gorbacsovi peresztrojka éveiben már elfogadott magatartás volt. Különösen a külügy- és a művelődési minisztériumban. Továbbá: említendő tényező volt a civilmozgalmak erősödése, nem utolsósorban az Akadémián támogatott vagy elviselt határokon túli akciók a magyar–magyar kapcsolatokban. Magam is az 1986-tól működő magyar történészek világtalálkozójának (Hanák Péter, Szarka László) egyik szervezője, a *História* c. folyóirat (1979) szerkesztője voltam, amely utóbbi vissza-visszatérően napirendre tűzte a Kárpát-medencei kisebbségi kérdést mint emberjogi kérdést, békeszerződéseket, asszimilációt, etnikai-nemzeti kirekesztéseket stb. És megjegyzendő: konkrétan az Akadémia elnöke, Berend T. Iván KB-tagként az Akadémián belüli civilmozgalmak állandó védelmezője volt.)

Negyedszer: egy önálló kisebbségpolitika, kiemelten a határokon túli magyarság irányába folytatandó politikát célzó előterjesztés már hivatkozhatott a Szovjetunióban végbemenő folyamatokra, az ottani nemzeti kisebbségek autonomista törekvéseire.

A négy körülményből a következtetésem 1989 nyarán: ha a Kárpát-medencei kisebbségpolitikában áttörést akarunk végrehajtani, akkor „a Szovjetunió erejét kell segítségül hívni”. Ő fogadja el az állam politikai fellépését a határokon túli kisebbségi – jelen esetben a magyarság érdekében. Ha másra nem is, de hivatkozni lehet erre. Hiszen sem Románia, sem Csehszlovákia nem fog a „maga szándékából” a magyar kisebbségeknek semmiféle többletjogot biztosítani. Ez hívta fel a figyelmet a kárpát-aljai magyarságra és az ukrajnai eseményekre.

Egy „szovjet kártyát” a magyar kormány művelődési minisztere, Köpeczi Béla már 1986-ban kijátszott: az 1985-ben meghirdetett hungarológiai program ugyan elsősorban a nyugati világban élő magyarság felé szólt (így alakult meg akadémiai és kormányegyeztetéssel a bloomingtoni „magyar tanszék”), de a kormány már 1986. januárban megállapodást írt alá Moszkvával a Szovjetunió belüli hungarológiai kutatások támogatásáról. És ez – valamint a szerződést követően bejelentett Magyarságkutató Intézet – már nyitást jelzett a határokon túli magyarság irányába. (Első igazgatója Juhász Gyula, baráti kollégám a Történettudományi Intézetben.) 1987-ben – még mindig a szovjet kormánnyal – megállapodás: Budapesten russisztikai, Ungváron hungarológiai intézetet hívnak létre. Ennek eredményeként – a nemzeti mozgolódások Ukrajnában – 1989 májusában összeül, alapszabályt fogalmaz meg a szovjet hungarológusok közgyűlése. (Szervezője a sokoldalú ungvári magyar filológiai tanár, Lizanec Péter.) Majd kitűzik a Szovjet Hungarológiai Központ átadását (november 10.), amelyet immáron magyar kormányzati és vállalati pénzsegítséggel építenek. Közben létrejön a teljesen civil Magyar Kulturális Szövetség (február 26.), amely már nem tagja a Szovjet Baráti Társaságok Hálózatának, és amelyet a Budapesten júniusban kiépülő új minisztériumi kisebbségpolitika partnerének tekint. (Miniszeri fogadás június 27-én, természetesen a szovjet követség orosz tisztviselőjének társaságában a „kisebbségpolitika több mint hungarológia” alapelveinek bejelentése, majd augusztusban miniszterhelyettes és fősztályvezető delegációja Kárpátalján, tankönyvküldeményekkel és kárpátaljai magyar professzor magyar kitüntetésével otthonában.) A Hungarológiai Központ megnyitását (november 10.) – vonakodó ukrán kormánytisztviselők és az orosz-szovjet kormány miniszterének támogató részvételével – a magyar miniszterként az új demokratikus politika és a magyar kisebbségpolitika programjáról beszéltem, és a kárpátaljai magyar kisebbségekről. Meghívásra már november 19–22-én Magyarországon az ukrán kulturális miniszter és kulturális közös tárcaközi egyezményt (konkrét munkatervet) írunk alá, benne kiemelt helyen a magyar kisebbség kulturális intézményeinek támogatásáról. (Akkori ukrán kollégáink mai visszaemlékezéseikben legalábbis így emlegetik: ez volt az első eset, hogy egy tagköztársaság kormánya – Moszkva közbeiktatása nélkül – nemzetközi megállapodást írt alá szomszédos állam kormányával. Sikernek könyvelték el a Szovjetunió belüli önállósodni – vagy attól függetlenedni – kívánó ukrán politikusok, sikernek könyveltük el a magyar kisebbségpolitikához szovjet hozzájárulást kapó magyar tisztviselők, sikernek könyvelték el a gorbacsovi demokratizáló politika szovjet-orosz hívei. Mindenki a maga nemzeti-világnézeti érdekeit követte.)

1989. december – 1990. március: Helsinki és a német egység

Kárpátalja, Ukrajna természetesen továbbra is megmaradt a magyarországi kultúrpolitika egyik célterületének. Részben az ottani tömbmagyarság okán, részben mert az újraformálódó közép-kelet-európai régióban benne láttuk az erős, nagy keleti szomszédot. Ahogy megmaradt a későbbi – immár független ukrajnai állam – tisztviselőiben a „magyarok jó emlékezete”. (Hamarosan lehetett aztán beszélni az etnikai alapú magyarellenes 1944–1945. évi kárpátaljai tisztogatásokról, a helyi ma-

gyar értelmiség erős civilszervezete után kialakulnak az etnikai magyar pártok mint az önállósodó és demokratizálódó Ukrajnai állam egyik – igaz szerény – politikai ereje.)

De 1989 decembere után – Málta után, a „szovjet” visszahúzódságának bejelentése után, a csehszlovák, majd a román forradalom decemberi győzelme után – a magyar kisebbségpolitika határokon túli programjának új igazodási pontja többé már nem a Szovjetunió. Részben Ukrajna fokozódó önállósodása folyamatában már nem Moszkva, hanem Kijev a partner részben azért, mert a még létező szovjet államnak immáron semmi ráhatása nem lehetett az új csehszlovák és román államra. Tehát nem lehetett segítségünkre. Hanem az új célpontok: maguk a szomszédos országok! (Miniszeri utazások, egyezmények és kudarcok: Bukarest: 1990. január 16., február 3., Pozsony: január 23.) ...

A kisebbségpolitika 1989. évi alapelveihez már az 1975. évi helsinki egyezmény szellemében kellett megfelelő nemzetközi politikai támogatást keresni (amely kimondja a határok sérthetlenségét, s amely ugyan beszél a nemzeti kisebbségekről, de elsősorban egyénekként és nem közösségként tekinti őket jogalanyoknak. És semmi szabályozást nem ír elő).

Az új hatalmpolitikai tájékozódási pont: a német egység létrejöttének következtében alakuló új világpolitikai alapelvek. Mert tudomásul kellett venni – még ha az itthoni közvélemény figyelmét el is kerülte mindez a belpolitikai új pártalakulások hónapjaiban –, hogy a német egység létrejöttének során (a fal 1989. novemberi leomlása után ez volt a világpolitika fő kérdése) a térségben a kisállamok közötti minden konfliktus kezelése alá lesz rendelve a németkérdés rendezésének. Az ott kialakuló alapelvek a térség – államokról, határokról, nemzeti kisebbségekről szólva – általános alapelvekké merevednek. (Így az új német állam és a lengyel, francia, szovjet, USA és Nagy-Britannia közötti viszony újrendezésében meghatározó.) Márpedig ezek a tárgyalások az első pillanattól, 1989. novembertől minden határmódosítást kizártak, a kisebbségek helyzetéről pedig csak a jövő témájaként beszéltek. Ekkor – 1990. január 16. – hirdeti meg a magyar kisebbségpolitika: a területrevízió nem, de cél a nemzeti kisebbségi autonómia. (Országos perszonális és kulturális alapú lokális területi autonómia.) Megszületnek az első, kormányok közötti dokumentumok, de mindenki tudatában van: az alapelvek, alapintézmények megteremtésén túl ezek elfogadtatása már csak egy új, demokratikusan megválasztott többségi kormány politikájának eredménye lehet. Akár nálunk a területrevíziókról való lemondás újra tudomásulvétele a parlamentben, az utcán, a lelkekben, a másik oldalon pedig szomszédainknál a magyarság kisebbségi autonómiájának elfogadtatása – ugyancsak a parlamentben, az utcán, a lelkekben.

Kitekintés

Ezt a szembesítést – *érzelem és értelem*, nemzeti célokban a *lehetőségek* és a *vágyak* közötti ütköztetést – tette meg az Antall-kormány. Amikor külügyminisztere, Jeszenszky Géza az ukrán függetlenség deklarálásának „másnapján”, 1990 augusztusában közös nyilatkozatot ír alá ukrán kollégájával, majd 1991. december 6-án – tehát még mindig a szovjet államszövetség hivatalos felbomlása előtt –, Antall József Kijevben aláírja az ukrán–magyar alapszerződést, amely a kisebbségi kérdés rendezését helyezi kilátásba, és amely egyben lemond a trianoni határok megváltoztatásáról.

GLATZ FERENC